

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ТРАДИЦІЇ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ (П. КУЛІША, М. КОСТОМАРОВА, Д. МОРДОВЦЯ)

Пильна увага до історичного минулого – одна з характерних рис європейських літератур та української літератури зокрема. Безперечно, що без осмислення історичного минулого країни не "збудувати" міцного фундаменту майбутнього, а отже, не відбудеться і повноцінний розвиток нації. Історична доля України та її народу є об'єктом ретельного дослідження як істориків, так і митців слова. В умовах активного розвитку самостійної української держави в науці та художній літературі починається переоцінка багатьох історичних цінностей, фактів, подій; із позиції сучасності розглядається діяльність ряду постатей, які протягом тривалого періоду знаходилися під ідеологічною забороною. Нового трактування зазнає й історична проза, яка насамперед покликана відродити національну свідомість та громадянську позицію українців.

Історична проза є невід'ємною складовою національної літератури й одним з найпопулярніших літературних жанрів. Упродовж ХІХ ст. українська література надавала великого значення історичному процесу та окремим його явищам. Поступове накопичення історичних фактів спочатку у вигляді фундаментальних наукових праць сприяло розвитку історичної прози доби романтизму.

У ХІХ ст. в українській літературі знаходили джерела своєї творчості М.Вовчок, Є.Гребінка, М. Костомаров, П. Куліш, Д.Мордовець, І.Нечуй-Левицький, С.Руданський, Ю.Федькович, Я. Щоголів та ін. Серед значної кількості письменників розглянемо прозові твори Пантелеймона Куліша, Михайла Костомарова та Данила Мордовця.

Для нас важливим є той факт, що підґрунтям творчої спадщини зазначених авторів є як вже відомі історичні факти, так і власні знання. Історики за фахом та митці слова за покликом душі вони намагалися показати минуле не тільки з позиції тогочасної ідеологічної тенденційності, а й об'єктивно дотримувались історичної правди. Отже, метою даної статті є спроба осмислити вплив світогляду вчених-істориків на художню творчість взагалі та дух зображуваної епохи зокрема та з'ясувати відповідність художніх текстів ХІХ ст. історичній правді.

Теми творів П.Куліша, М.Костомарова, Д.Мордовця тісно пов'язані з історичним минулим Української держави. Прагнучи до максимальної точності у викладі історичних фактів та зображенні історичних постатей, письменники спиралися передусім на літописи (Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка), етнографічні й історіографічні джерела, архівні документи. Відомості про деякі історичні події українські письменники записували із переказів народу. В "Автобіографії" М. Костомаров зазначає: "...я пришел к убеждению, что историю нужно

ізучать не тільки по мертвим летописям и запискам, а и в живом народе" [9, 101]. Беззаперечно, що значний вплив на історичну прозу П.Куліша, М.Костомарова та Д.Мордовця мала також творча спадщина Т.Шевченка.

Звернення Т. Шевченка до історії України та романтичне її трактування зумовлені роздумами поета про долю Батьківщини й особливо тим, що він гостро відчував потребу внесення активного, героїчного начала в літературу. Майже всі історичні пісні та думи письменника за змістом і стилем романтичні. В минулому поета-романтика передусім цікавить боротьба українського народу за волю та козацька слава. Т.Шевченко прагне розбудити національну та соціальну свідомість українців, протиставити героїчне минуле сумній дійсності, тому він неодмінно прикрашає минуле, ідеалізує козацтво, Запорізьку Січ та гетьманів України. Докорінна відмінність Шевченкового романтизму від романтизму його сучасників ґрунтується на вірі письменника в український народ та його світле майбутнє.

Необхідно зазначити, що в той час, коли формувалася власна історична концепція Т. Шевченка, письменник не міг ще остаточно розібратися в об'єктивній ролі в історичному процесі окремих діячів. Аналізуючи історичні тексти Т. Шевченка, історик В. Антонович знайшов у них ряд фактів, які не відповідають історичній дійсності. У праці "Моя сповідь" він пояснює: "Нельзя отождествлять поэта с историком; поэт – художник, и не его дело путем критики и продолжительного кропотливого труда восстанавливать отдельные факты минувшей жизни и потом обобщать эти факты... Словом, для художника безразлична фактическая точность подробностей, лишь бы они были возможны на фоне изображаемой им эпохи" [1, 102-103]. Таким чином, В. Антонович пояснив суттєву різницю у зображенні історичних подій істориком та письменником, наголошуючи, що для першого найважливіше дотримуватися історичної правди, для другого – художньої.

Прозові тексти П.Куліша, М.Костомарова та Д.Мордовця у ХІХ ст. стали підґрунтям для активного розвитку історичної прози в українській літературі. У своїй творчості письменники зображували переважно події ХVІІ – поч. ХVІІІ ст., коли після смерті Богдана Хмельницького почався загальний занепад української держави. Відсутність загальнонаціонального лідера, який би міг продовжити справу великого гетьмана після його смерті, є одним з найголовніших недоліків доби, яку в історії прийнято називати "Руїною". П. Куліш, М. Костомаров та Д. Мордовець розкривають одночасно на сторінках своїх творів життя народних мас та постаті видатних діячів, серед яких і точилася запекла боротьба за державну владу. Ідейним гаслом митців слова стає прагнення створити живий образ козацького гетьмана чи іншого героя, який би міг діяти в історичних умовах періоду "Руїни".

Серед багатьох гетьманів, до яких звернулися у своїй творчості

П.Куліш, М.Драгоманов та Д.Мордовець, зупинимося детальніше на художніх образах І.Брюховецького, П. орошенка, І.Самойловича та І.Мазепи.

Активна політична діяльність Івана Брюховецького починається з червня 1663 р., коли у Ніжині на Чорній раді, участь у якій брали не тільки козаки, але й інші прошарки населення, його було обрано гетьманом Лівобережної України. М. Костомаров в історичній монографії "Руїна. Гетьманованє Бруховецького" розкриває такі основні риси характеру гетьмана: "Бруховецькій бувъ найдостойнѣшимъ добуткомъ свого часу, такъ добре прозваного "руїною", розумьючи руїну не самого лишень матеріального, але й морального побуту въ краю. Жадѣбный, лютий, хитрый, брехливый, чоловікъ безъ жадного ідеалу въ житю, крѣмъ свого особистого самолюбства..." [5, 132]. Історики ХХ – поч. ХХІ ст. згадують переважно про політичну діяльність гетьмана. Так автори підручника "Історія України з прадавніх часів до сьогодення" В. Семененко та Л. Радченко наголошують, що "Гетьман Лівобережжя І. Брюховецький швидко перетворився на маріонетку московських воевод..." [13, 158].

У художній літературі ХІХ ст. до образу І. Брюховецького звернувся П. Куліш. В історичному романі "Чорна рада" письменник, поділяючи думку М. Костомарова, наголошує, що тільки завдяки хитрощам І. Брюховецький зміг привернути народні маси на свій бік: "...Іванець, маючи в себе од всіх льохів гетьманських ключі, підчистив чисте срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм..." [10, 23]. Крім того автор подає детальну портретну характеристику І. Брюховецького, звертаючи увагу на контрасті зовнішнього вигляду та внутрішнього світу гетьмана: "Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані – і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська" [10, 104].

В історичній прозі П. Куліша викрито свавілля І. Брюховецького, нехтування інтересами народу та ставлення різних прошарків населення до нього. Узагальнюючи діяльність гетьмана України, з болем у серці автор пише: "Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!" [3, 104]. Таким чином, погляди П. Куліша-письменника та М. Костомарова-історика мають багато спільного та відповідають фактам з історичних праць ХХ – поч. ХХІ ст.

Образ гетьмана Петра Дорошенка, який почав свою політичну діяльність після смерті І. Брюховецького, в українській літературі тлумачився по-різному. Літописець С. Величко, а через деякий час і Т. Шевченко створили позитивний, навіть ідеалізований образ українського гетьмана. Так, Петро Дорошенко, за словами С. Величка,

"був умілий у всіляких речах" та "наділений цілковитим гетьманським гонором". У вірші Т. Шевченка "Заступила чорна хмара..." "славний Дорошенко", намагаючись врятувати український народ, був закутий у кайдани "мов орел той приборканий".

До постаті П.Дорошенка звернулися у своїй творчості Д.Мордовець та М.Костомаров. В історичній повісті "Кримська неволя" Д.Мордовець подає портретну характеристику гетьмана Правобережної України: "чорнявий, кремезний чоловік з понурими вусами й чорними неморгаючими очима, в розкішному кунтуші і в невисокій шапці з пером" [11, 114]. Деталізовано образ П.Дорошенка в російськомовній історичній повісті М. Костомарова "Черниговка": "...в бархатном, малинового цвета кунтуше, в красных сапогах и в заломленной набекрень шапке с бриллиантовым пером" [8, 615]. П. Дорошенко у творі "є центральною фігурою, навколо якої обертаються на різних орбітах усі інші персонажі" [7, 33], – підкреслює дослідниця В. Смілянська.

Належним чином оцінюють політичні настанови гетьмана сучасні історики. У книзі "Історія України" за редакцією Ю. Зайцева про нього знаходимо наступні відомості: "...з'явився державний діяч, який зумів піднятися над сучасниками, вдихнути (принаймні, на певний час) в суспільство віру в можливість знову з'єднати Україну і зробити її незалежною" [3, 128].

Про політичні погляди П.Дорошенка М.Костомаров так пише в історичній монографії "Руїна. Гетьманованне Самійловича": "Він щиро правив те, що було намічено Богданом Хмельницьким, недоладу справлялось Виговським і, на останку, попсовано другими через їх нездатність" [6, 79]. Відзначимо, що крім позитивних оцінок діяльності гетьмана, М. Костомаров-письменник звертає увагу також на недоліки у його характері. У російськомовній історичній повісті "Черниговка" автор наголошує: "И Петро не прочь был от подданства царю московскому, но все-таки хотелось ему учинить это подданство на таких условиях, которые бы ему и всей Украине давали наибольшую степень самобытности и независимости, и немало хитрил и вилял он" [8, 629]. Отже, відходячи від традиції попередників, автор реалістичніше підходить до трактування образу гетьмана.

Далекий від ідеалізації образу П. Дорошенка і Д. Мордовець: "Гордий, самолюбний і завзятий, він палав гнівом і на Польщу, яка вважала Західну Україну своєю прислужницею, і на Москву, яка не зважувалася брати його, Петра Дорошенка, під свою високу руку..." [11, 112]. Стратегічною метою як внутрішньої, так і зовнішньої політики П.Дорошенка було об'єднання під своєю владою Лівобережної та Правобережної України. Проте ця спроба закінчилася невдало. Д. Мордовець в "Кримській неволі", зображуючи останні роки життя гетьмана, дещо зі співчуттям зазначає: "Дорошенко, який довго верховодив Західною Україною, то віддаючи її туркам і татарам, то

торгуючись за неї з Московією і з Лівобережною Україною, тепер уже не верховодив нічим..." [11, 124]. Таким чином, колись владний та сильний гетьман постає перед нами немічним в'язнем.

Все життя і діяльність П.Дорошенка, визначного державного і політичного діяча свого часу, були спрямовані на досягнення повної державної незалежності та збереження територіальної єдності України. Власне таку оцінку його діяльності давали видатні українські історики як М. Костомаров, В. Антонович, М.Грушевський, Д.Дорошенко, Ю.Зайцев та ін. Письменники XIX ст. намагалися розкрити діяльність П. Дорошенка якомога правдивіше та історично виважено.

Після П.Дорошенка гетьманом на Україні було обрано Івана Самойловича. У літописі С.Величко досить радушно згадує появу І. Самойловича на політичній "арені" України: "...достатньо знав козако-руське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей..." [2, 147]. Згодом літописець змінює вектор своїх поглядів: "А Самойлович, піднявшись із худобахольства до високої гетьманської влади і почавши збагачуватися, став змінювати й свою обичайність" [2, 161]. Т. Шевченко у вірші "Заступила чорна хмара..." вкрай негативно згадує про діяльність гетьмана: "Дурний Самойлович. З Ромоданом. Мов та галич, Вкрили Україну, Та й кляють

єлико мога..." [14, 443]

Наслідуючи традиції Т.Шевченка, М.Костомаров у монографії "Історія України в життєписах визначніших її діячів", також розкриває негативні риси характеру майбутнього гетьмана: "Іван Самійлович був чоловік учений, але мало спосібний, низькопоклонник перед сильними, гордий і бутний з підчиненими, а заразком користлюбний" [4, 341]. Доречно історик зауважує і про життєве кредо гетьмана: "Придбати багатство для себе і для своєї рідні – се була ціль його життя" [4, 354].

Досліджуючи політичну діяльність І.Самойловича сучасні історики зазначають, що "старшина була невдоволена його користлюбством, пихою, тим, що на всі посади він намагався поставити своїх родичів..." [3, 134]. Ю.Зайцев наголошує, що власну вигоду гетьман ставив вище потреб держави та народу.

Д. Мордовець в історичній повісті "Кримська неволя" розкриває всю неспроможність та бездієвість гетьмана, коли після гетьманства П. Дорошенка турецькі загарбники оточили Чигирин. Автор, спираючись на літопис Самовидця, зображує реальні історичні події: "...злякано бурмотів Самойлович, блідий і зелений, стоячи поряд з князем Ромодановським і дивлячись на цю страшну картину руйнування та на розбите турецьке військо, що безладно тікало..." [11, 125].

Про перебування І. Самойловича у Сибіру Д. Мордовець згадує в історичній повісті "Палій, воскреситель Правобережної України". Саме тут і відбувається зустріч колишнього гетьмана з полковником Семеном Палієм. Автор подає вражаючу портретну характеристику у тексті:

"Гетьман Самойлович! Колись пан над панами, вельможа над вельможами України! Невже ж се він? Щось старе-старе, мовби землю припало й мохом поросло. Колись широкі плечі тепер якось повисли й осунулись. З-під сивих, обвислих бровей, мов у старого собаки, визирали й світилися якимсь диким світом запалі очі" [11, 90-91]. За свої безчинства, пиху, гордість та крутий норів І. Самойлович заплатив ціною власного життя.

Отже, історики та письменники доводять, що запекла боротьба за булаву між П. Дорошенком та І. Самойловичем остаточно підточувало підвалини гетьманської державності. І, коли І. Самойлович змусив суперника зректися влади, в програвшій залишилася вся Україна, її незалежність, цілісність її земель.

Однією з найбільш суперечливих постатей як в історії, так і в художній літературі є постать Івана Мазепи. Довгий час він знаходився під ідеологічною забороною, а потрактування його діяльності зводилося до односторонньої позиції з боку влади. Переорієнтація поглядів та перегляд діяльності ІМазепи відбулися після проголошення незалежності України. Історики та літературознавці з позиції сучасності звернулися до образу І.Мазепи, розглянувши не тільки прорахунки, але і його активну життєву позицію.

У книзі "Історія України" Ю.Зайцев виражає погляд істориків ХХ – поч. ХХІ ст. щодо політичної діяльності І. Мазепи: "...гетьманом Іван Мазепа став виключно завдяки своїм особистим якостям, високій культурі й освіченості, життєвому досвіду і воїнському хисту, високому авторитету, який він заслужив у старшини й козаків" [3, 135]. Таким чином, сучасні історики частково зняли з І Мазепи тавро вічного ворога України.

Із більшості історичних джерел дізнаємося, що перш за все І.Мазепу поважали за його розум та кмітливість. Так у літописі С.Величко, згадуючи про І.Мазепу, підкреслює: "усе виконував він вірно, охоче і справно, як людина розумна і вдатна в усіляких ділах" [2, 170].

У творчості Т.Шевченка не знаходимо цілісного образу гетьмана, а тільки поодинокі згадки про нього. У поемі "Іржавець" автор згадує про І. Мазепу під час перебування шведської армії на Україні: "Наробили колись шведи Великої слави, Утікали з Мазепою В Бендери з Полтави" [14, 341]. У поемі-містерії "Великий льох" Т. Шевченко згадує ім'я гетьмана у діалозі трьох душ: "Я меж трупами валялась У самих палатах Мазепиних..." [14, 243]. С. Руданський в історичній поемі

—Мазепа, гетьман український" розкриває думки І. Мазепи під час Полтавської битви. Шведський король пропонує Мазепі об'єднатися проти Москви: —... – Ой, гетьмане український, Мазепо, мій брате! Чи не хочеш ти зо мною Москви воювати?" [12, 37]. Гетьман погоджується на це у таємній змові з королем: —...пиду Битись з москалями, А тим часом нехай буде Тихо межі нами" [12, 37].

Негативне ставлення до І.Мазепи відчувається в історичній прозі

Д. Мордовця. Згідно концепції письменника, провідною рисою характеру Мазепи є зрадливість: "Мазепа, своїм звичаєм, зрадив його [Дорошенка] і перейшов на бік його ворога, гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, щоб і його потім утопити в ложці води" [11, 124].

Достовірні факти про кар'єрне положення Мазепи письменник узяв з літопису С.Величка, на який декілька раз посилається у тексті.

В історичній повісті "Палій, воскреситель Правобережної України" Д. Мордовець народному герою Палію, який намагався з попелу відродити Україну, протиставляє руйнівну політику І. Мазепи: "У Гетьманщині недобре щось коїться: Мазепа, ... як той дідько, забравсь у очерет та шелестить... Заводить на Гетьманщині панство, а до панства, бач, потрібна панщина, а з панщиною – й кріпацтво..." [11, 16].

Підсумував діяльність гетьмана М.Костомаров-історик: "Мазепа, яко історична особистість, у многих відносинах представляє ся замітним, висуненим з ряду, типом свого часу і тої суспільності, в котрій виховав ся і політично ділав" [4, 490]. Отже, якщо ставлення до Мазепи з боку істориків та письменників ХІХ ст. переважно негативне, то в кінці ХХ – на поч. ХХІ серед історичних джерел знаходимо і позитивні моменти діяльності гетьмана.

Таким чином, історична проза ХІХ ст. значною мірою художньо популяризує історичні науки, сприяє формуванню національної ментальності українців. Наскрізною темою більшості історичних текстів ХІХ ст. є високе призначення українського народу, розуміння національного духу. Митці слова переконливо змодельювали цілий комплекс типових образів, поєднуючи історичну правду з художнім вимислом. Розкриваючи діяльність того чи іншого гетьмана України, письменники спиралися на історичні джерела та власні знання. Підґрунтя прозових текстів письменників становлять літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, архівні документи, народні перекази.

Спадщина Т. Шевченка мала значний вплив на прозову творчість П. Куліша, М. Костомарова та Д. Мордовця. Шевченківська концепція історичної дійсності полягала у зображенні минулого України, прагненні створити образ ідеального героя, який був би прикладом для наслідування, і в дещо ідеалізованому висвітленні образів окремих історичних діячів. Наслідуючи романтичні тенденції письменника, вчені-історики прагнули втілити задум художніх творів та відтворили дух зображуваної епохи, уникаючи повної ідеалізації образів українських ватажків.

Висвітлюючи політичну діяльність та риси характеру І.Брюховецького, П.Дорошенка, І.Самойловича та І.Мазепи, письменники ХІХ ст. дотримувалися історичної правди. Талан та майстерність у поєднанні з

фаховою підготовкою допомогли їм зобразити історичну епоху досить правдиво, про що свідчать історичні джерела ХХ – поч. ХХІ ст. Ю.Зайцев, В.Семененко, Л. Радченко у своїх працях з позиції сьогодення підтверджують висвітлення історичного минулого країни, запропоноване П. Кулішем, М. Драгомановим та Д. Мордовцем. Безумовно, кожний із письменників мав власну концепцію історичної дійсності, проте поєднувало їх стійке бажання сміливо розкрити гострі проблеми національного життя народу в період підневільного буття України.

1. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. — К., 1995;
2. Величко С. Літопис. Т. 2 / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. — К., 1991;
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. — Львів, 1998;
4. Костомарів М. Історія України в життєписах визначніших її діячів / Пер. О. Барвінський. — Львів, 1918;
5. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т.7. Руїна. Гетьмановане Бруховецького (1). — Тернополь, 1892;
6. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. 9. Руїна. Гетьманованне Самійловича (3). — Львів, 1894;
7. Костомаров М. Твори: В 2 т. — К., 1990. — Т. 1.: Поезії, драми, оповідання;
8. Костомаров М. Твори: В 2 т. — К., 1990. — Т. 2.: Повісті / Упоряд., авт. передм. та приміт. В.Л. Смілянська;
9. Костомаров Н. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина / Автор очерка и сост. Комментариев Ю.А. Пинчук. — К., 1992;
10. Куліш П. Чорна Рада. Хроніка 1663 року: Роман / Передм. М.В. Стріхи. — К.: Котигорошко, 1993;
11. Мордовець Д. Сагайдачний: Повісті та роман / Худож. Л.В. Прийма. — Львів, 1989;
12. Руданський С. Мазепа: Поема // Київська старовина. — 1993. — № 4. ;
13. Семененко В., Радченко Л. Історія України з прадавніх часів до сьогодення. — Х.г, 2000;
14. Шевченко Т. Кобзар. — К., 1999.